

Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában

Marton Gellért Ernő
Szegedi Tudományegyetem

A tanulmány célja a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákok történeti szerepének összehasonlítása. Bár e két társadalmi csoportról a külön-külön értekező tudományos írások száma nagy, átfogó komparatív elemzésük hiányzik a szakirodalomból, pedig a hazai és nemzetközi kutatók párhuzamot is vonnak közöttük.¹

A történettudomány a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákok három csoportját különíti el: szabadhajdúk és „szabad” kozákok; királyi (végvári) hajdúk és regisztrált kozákok; magánföldesúri hajdúk és kozákok. A felsoroltak közül a királyi (végvári) hajdúk és regisztrált kozákok csoportjai és kiváltságaik összevetésére szorítkozom.² A komparatív elemzés a 15. század végétől kezdve a hajdúk esetében az 1685-ig, míg a kozákokéban az 1654-ig tartó időszakot öleli fel.

A hajdúság történetében meghatározó fordulópont, amikor I. Lipót császár 1685-ben állami adó alá vonja őket,³ így kiváltságaik jelentős csorbát szenvednek. A kozákok esetében két ilyen fordulópont említhető: 1638, amikor a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” rendelet⁴ értelmében a regisztrált kozákság addig megszerzett valamennyi jogát és privilé-

¹ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 7–44.; Uő.: *Parasztok, hajdúk, cívisek*. Debrecen, 2000. 148.; Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000. 122.; Gebei Sándor: Az ukrán kozákság a XVI. században. *Agrártörténeti Szemle*, 1979/3–4. 319.; Nagy László: *Hajdúvitézek 1591–1699*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983. 20.; Tadeus Kopyś: A hajdú és kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon. In: *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 375.; Varga Beáta: A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai. *Acta Historica*, 120. évf. (2005).

² A szabadhajdúkra és a „szabad” kozákokra vonatkozóan lásd: Marton Gellért Ernő: Szabadhajdúk és „szabad” kozákok. Összehasonlító kísérlet. *Szeged*, 24. évf. (2012) 14–19.

³ Rácz István: *Parasztok...* i. m. 161.

⁴ Az 1638-as rendelet reakció volt arra, hogy a regiszterkozákok egy része 1637-ben csatlakozott a szicskozákok kibontakozó lázadásához. Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. JATE Press, Szeged, 2008. 25.

giumát elveszítve a paraszttal vált egyenrangúvá,⁵ a másik fordulat 1654, amikor a lengyel függést az orosz váltotta fel.⁶

A királyi (végvári) hajdúk

Felvetődik a kérdés, kikből lettek a királyi, végvári hajdúk. A válasz a következőképpen foglalható össze: a hajdúk kezdetben a végvárak körül csoportosultak, ahol ideiglenes vagy állandó szolgálatba fogadták őket, más részük a mezei seregekben talált alkalmazást. Ezek a hajdúk főleg gyalogosok voltak, kisszámú lovas található csak közöttük.⁷

Komáromy András szerint a hajdúk nagy része egykor a nemesi udvarházakban lakott, közülük sokan előkelő nemesi családok leszármazottai voltak.⁸ Ez a kijelentés szemben állhat azon korábbi állításokkal, miszerint a hajdúk jelentős hányada paraszti sorból származik. Nagy László is azok közé tartozik, akik vitatják, hogy a hajdúk tömegei paraszti, jobbágyi sorból származnak.

A végvári hajdúkat két részre kell osztani: egyik része a királyi, másik része a magánföldesúri hadseregben szolgált, váraik és birtokaik védelmében sem az uralkodó, sem a földesurak nem nélkülözheték a hajdúkat szolgálatát.⁹ Ennek oka az, hogy a végvárak jelentős hányada nem a király, hanem a birtokos nemesség tulajdonában volt, így az ott szolgáló katonaság zsoldja is a földesurat terhelte. Hajdúkatonák a Kassától Szentgyörgyvárig húzódó végvárvonal szinte összes várában teljesítettek szolgálatot.¹⁰ A hajdúk, akik más zsoldosokkal együtt szolgáltak a várakban, zsoldjukat csak ritkán kapták meg. Történt ez annak ellenére, hogy a hajdúkatonaság nagyon olcsó haderőnek számított, havi zsoldja mindössze 2 forint volt,¹¹ a német vasasoké 5–7-szer ennyi.¹²

A zsoldfizetés elmaradása és az a tény, hogy Rudolf császár a 17. század elejétől tudatosan törekedett arra, hogy a hajdúk szabad akaratukból elhagyják a várakat, feladják „iratos” vagy „lajstromozott” státuszukat, nem eredményezte a királyi hajdúk létszámának drasztikus csökkenését.¹³

⁵ Mindezekkel együtt ki kell hangsúlyoznunk azt is, hogy az 1638-as megszorítások – avagy reformok – a szilárd identifikációjú kozákokat egy „kozák állam” keretei felé vezérelték. Uo. 26. Ezzel kapcsolatban Carsten Kumke meg is jegyzi, hogy az Ordináció kiadásának szándéka végeredményben nem az elnyomásra, hanem a kozákok feletti fokozottabb ellenőrzésre és irányításuk – belső és külső (MG) – megszervezésére irányult. Carsten Kumke: *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-lituanischen Grenzland (1550–1648). Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* 49. Harrasowitz, Berlin und Weisbaden, 1993. 61.

⁶ Varga Beáta: *Die russisch-ukrainischen Beziehungen vom Andrusower Vertrag 1667 bis zum „ewigen Frieden” von 1686. Chronica,* Vol. 9–10. (2010), Szeged. 137–138.

⁷ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 21.

⁸ Komáromy András: Rhédey Ferenc váradi kapitány. *Hadtörténeti Közlemények,* 7. évf. (1894), 5.

⁹ Balogh István: *Hajdúság.* Gondolat, Budapest, 1969. 17.

¹⁰ A 16. századi hajdúkatonák fennmaradt neveit vizsgálva számos, a végvárvonalhoz tartozó vár, illetve településnév található a vezetéknevek között. Ez is bizonyítéka a fenti állításnak. Uo. 18.

¹¹ Uo. 20.

¹² Rácz István: *Parasztok...* i. m. 151–152.

¹³ A fokozódó belpolitikai ellentétek miatt az udvar célja a létszámcsökkentés lett volna, hiszen a hajdúk udvarhúsege erősen megkérdőjelezhető volt. Köztudomású volt, hogy a nagyrészt protestáns hajdúk a protestáns magyar birtokosokhoz igazodtak, nem pedig az udvarhoz; Bocskai szabadsághar-

Feltehetőleg Rudolf császár politikájának¹⁴ is köszönhető, hogy – egyes adatok szerint – a 17. század első harmadában Lengyelországban közel 40 000 főnyi magyar hadinép szolgált,¹⁵ akik közül a legtöbben minden bizonnyal a végvárakból elbocsátott katonák közül kerültek ki és közöttük sok lehetett a fegyverforgató hajdú, illetve kalandor, nemesivadék.¹⁶ A végvárakban maradtak Nagy László szerint az alábbi lehetőségek közül választhattak: a várhoz közeli területeken bekapcsolódtak a mezőgazdasági művelésbe hadi feladataik mellett, ami főleg a gyalogok számára jelentett megélhetést; a lovasok számára ott volt a szabad prédálás és a csendőri feladatok ellátása.¹⁷

Kijelenthető az is, hogy a lovas fegyvernemhez tartozni megkülönböztetett társadalmi szerepet jelentett, ez pedig inkább szerzett, mint származási rang volt. A hajdúk – gyalogok és lovasok egyaránt – magukat, mint „vitélző rendet”, a nemességhez tartozónak tekintették.¹⁸ A királyi hajdúk létszáma folyamatosan változott, attól függően, hogy a központi hatalomnak milyen mértékben volt szüksége katonai szolgálatukra.

A regisztrált kozákok

A 16. században a nemesi felkelés intézménye képezte a Rzeczpospolita hadseregét, mely nem számított a legütöképesebb seregtípusnak a kor hadászataiban, ráadásul a nemes-ség nem fogott fegyvert minden esetben, amikor az ország érdeke úgy kívánta volna. Hadba

cának idején több alkalommal előfordult, hogy a császár alatt szolgáló hajdúk átpártoltak a fejedelem oldalára. (Vö. Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI–XVII. században*. Szeged, 1887. 45–47.) Azonban Rudolf nem érte el célját, mert a végvárakat elhagyó hajdúvitézek a mezei Habsburg-ezredekbe léptek be. (Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 21.) 1603-ban 4000 hajdú állt királyi szolgálatban (Dankó Imre: *A hajdúság eredete. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*. 10. (1969) Debrecen. 6.), ez pedig az uralkodó szándékát figyelembe véve soknak mondható. Dudás Gyula valószínűsíti, hogy a 17. század végén a legtöbb hajdú királyi zsoldban állt. (Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 27.) Amennyiben elfogadjuk Nagy kijelentéseit a végvári hajdúk mozgásai kapcsán, Dudás kijelentését sincs okunk cáfolni. Azonban meg kell említeni, hogy az 1672-i redukció után mindössze 1998 hajdú teljesített szolgálatot végvári katonaként, ezt megelőzően számuk egy fennmaradt összeírás szerint 5606 fő volt. (Rác István: *A hajdúk...* i. m. 30.) A várakból kivonuló erőt paraszti katonasággal igyekeztek pótolni. (Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 22.) A 17. század elején beáramló, a mezőgazdasági termelésbe bekapcsolódó paraszti katonaság katonai szolgálatát tekintette jobbágyi szolgáltatásnak, így megtagadták az adófizetést. (Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–1632-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 49.)

¹⁴ Rudolf nyíltan hajdúellenes politikát folytatott, a minimális szintre kívánta csökkenteni a magyarországi hajdúk létszámát. Egy részük emiatt felhagyott a végvári szolgálattal, más részük a mezei seregekbe lépett át, megint másik részük külhonban keresett biztosabbnak tűnő megélhetést és harci babérokat magának.

¹⁵ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 22.

¹⁶ Ez a szám természetesen azt is magában foglalja, hogy bizonyos alakulatok többször is jártak lengyel földön, s azt is, hogy nem mind volt hajdúkatona. Így ez a számadat óvatosan kezelendő, a hajdúk összlétszámának megállapításakor csupán bizonytalan támaszt nyújthat.

¹⁷ Ez utóbbi keretén belül a szökött jobbágyok visszavitele és a török uralom alatt levő jobbágyok földesúri szolgáltatásainak behajtása volt feladatuk.

¹⁸ Uo. 22–23.

vonulását saját érdekeinek kikényszerítésére is felhasználta a slachta.¹⁹ A központi hatalom ezzel szemben létre kívánt hozni egy állandó zsoldos sereget, mely megfelelt a kor hadászati elvárásainak létszám, taktika és fegyverzet tekintetében egyaránt.

Állami kozák sereg létrehozására először I. Zsigmond (1507–1548) tett kísérletet 1512-ben, amikor felajánlotta a nemességnek, hogy katonai szolgálatukat pénzen váltsák meg, melyből 3000 fős állandó hadsereg létrehozását tervezte, ennek gerincét a kozákok alkották volna. Próbálkozása azonban kudarcot vallott, mivel a szolgálat mellett a nemesség kizárólagos jognak is tekintette a nemesi insurrectiót az uralkodóval szemben.²⁰ Majd 1541-ben I. Zsigmond újból megkísérli az állandó sereg létrehozását, ennek jegyében a kijevei és cserkasszi kozákok összeírását el is rendeli, hogy az 1542-es szejmen már konkrét adatok birtokában dönthessenek a zsoldos sereg létrehozásáról a végvidékek biztosítása érdekében, de a slachta saját hatalmának biztosítékát – azaz a nemesi felkelés jogát – nem akarta megsztani, így az uralkodó ismételen kudarcot vallott.²¹

Tervét II. Zsigmond Ágost (1548–1572) valósította meg 1572-ben, miután állami lajstromba vett 300 kozákot évenkénti zsoldfizetéssel,²² akiket hivatalosan is elismertek, így a kozákság már nem csak *de facto*, hanem *de jure* is létezett. Bár hamar feloszlott ez a kozák csapat, mégis mérföldkönek tekinthető, hiszen ez volt az első alkalom, hogy a lengyel kormányzat a kozákokat különálló, önálló társadalmi-politikai csoportként kezelte,²³ akik kikerültek a lengyel hivatali apparátus ellenőrzése alól és közvetlenül a lengyel koronahetmannak lettek alárendelve.²⁴ A regisztrált kozákok mentesültek az egyházi és földesúri szolgáltatások alól, katonai szolgálatukért pedig birtokot és önkormányzati jogot kaptak.²⁵ A Rzeczpospolitán belül a lajstromozott kozákság állandó hadseregnek tekinthető, amely permanens megbízatással rendelkezett – például határőrzés – ezért cserébe pedig különleges jogokkal bírt. A nemesség politikai súlyára nézve a kozákság általánosságban is, de kiváltképp a lajstromozottak jelentős veszélyt jelentettek, így a slachta célja a kozákság megsemmisítése, míg a kozákoké katonai szolgálatukból fakadóan a kiváltságolt, nemesi jogállás elérése volt.²⁶

Báthory István (1576–1586) már uralkodásának kezdetén szembesült a kozák problémával.²⁷ Először célul tűzte ki a kozákok megsemmisítését, belátta azonban, hogy ez lehetetlen, mivel a kozáksággal szemben nem tudott megfelelő erejű hadsereget felállítani. 1578-ban a „lenti kozákok” – a zaporozsjei kozákok – követeli felajánlották 600 kozák szolgálatát a központi hatalom számára azzal, hogy ott szolgálnak, ahová rendelik őket.

¹⁹ Norman Davies: *Lengyelország története*. Osiris, Budapest, 2006. 178–179.

²⁰ Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése. Historiográfiai megjegyzések. *Világtörténet*, 1994/3–4. 27–28.

²¹ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság... i. m. 351.

²² Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 28.

²³ Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 111.; Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávétettség*. i. m. 25.

²⁴ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 111.

²⁵ Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 28.

²⁶ Polgár Tamás: Lengyelország, 1569–1654. In: Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Kelet-Európa és a Balkán tanulmányok 4. Pécs, 2007. 39.

²⁷ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság... i. m. 349.

Báthory csak 500 lajstromozására adott engedélyt,²⁸ de a király 1582-ben a lajstromozottak számát mégis 6000-re emelte,²⁹ ezzel egy időben azokat, akik a regiszterbe nem kerültek be, törvényen kívül helyezte és korábbi lakóhelyükre való visszatérésre szólította fel őket.³⁰ Úgy tűnt, hogy a kozákok állami szolgálatba állítása járható út lesz, de ők a katonai sikereikre féltékeny lengyel nemesség nem múló ellenszenvébe ütköztek, s a nemesek továbbra is gyűlevész rablóbandának tartották őket. Rosszallásuknak két oka volt: attól tartottak, hogy a szabadság reményében tömegesen elvándorlók miatt veszélybe kerülhet a munkaerő-utánpótlás, valamint veszélyt jelenthet státuszukra a központi hatalom kezében levő ütöképes kozák hadsereg.³¹

III. Zsigmond (1587–1632) 1590-ben megtiltja újabb kozákok lajstromozását és a lakosság elvándorlását.³² Az 1590-es szejmhatározat³³ értelmében a korona-hetmannak rendet kellett teremtenie Ukrajnában, meg kellett akadályoznia a lajstromozottak és a szicskozákok együttműködését, hiszen egyesülve jelentős katonai erőt képviseltek volna a központi hatalommal és a nemesekkel szemben.

Az 1620-as évekre kialakult a „vüpiszcsiki” elnevezés, amely a lajstromba nem vettek és az onnan kikerülteket, kiírtakat jelentette, akik mindvégig arra törekedtek, hogy a lajstromozottakkal azonos jogokat és kiváltságokat kapjanak. A „szabad” kozákok 1629-ben Tarasz Fedorovics vezetésével a regiszterkozákokra támadtak, majd – a lajstromon kívüliek lecsillapítását elősegítendő – a lajstromozottak létszámát 8000 főre emelték.³⁴

A 17. század elejére a regisztrált kozákság aktívan politizáló katonaréteggé vált, ezt igazolja, hogy III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó halála után IV. Ulászlót (1632–1648) jogaik megerősítése és kiterjesztése fejében támogatásukról biztosították.³⁵ Ez volt az első alkalom, hogy a kozákság közösen lépett fel egy ügy érdekében. A pravoszláv vallás elleni támadások és a breszti vallási unió döntően befolyásolta egységessülésüket, ráadásul e két momentum kiváló ürügyet szolgáltatott a felkeléseikhez.³⁶

A kozákok a központi hatalom támaszává kívántak válni, mivel a nemességtől aligha várhatták jogaik elismerését. IV. Ulászlónak – aki a slachta hatalmát a regiszterkozákokkal kívánta ellensúlyozni³⁷ – talán lett volna elegendő tekintélye a kozákkérdés rendezésére, de

²⁸ Uo. 352.

²⁹ Serhii Ploky: *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford University Press, Oxford, 2001. 27–28.

³⁰ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. i. m. 111.

³¹ Uo.

³² Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 28.

³³ A szejmhatározat értelmében a kozákok létszámát 6000-re emelik, amit March Báthory István lengyel király erőfeszítéseinek halála utáni kiteljesedéseként értelmez. G. Patrick March (1990): *Cossack of the Brotherhood. The Zaporog Kosh of the Dnieper River*. American University Studies, Series IX. History. Vol. 86. Peter Lang, New York, 1990. 54. Az 1590-es szejmhatározat részleteit lásd: 54–55.

³⁴ Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 29.; Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 196.

³⁵ Varga Beáta: *A magyarországi hajdúság és az ukrajnai kozákság...* i. m. 36.

³⁶ Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 29–30.

³⁷ Polgár Tamás: *Lengyelország* i. m. 42. A király titkos paktumot is kötött a kozákokkal a slachta kijátszására az 1646-os törökök elleni haditerv kapcsán. Ulászló célja a nemesség ellenállásának megtörése volt, valamint a Rzeczpospolita nemzetközi megítélésének helyreállítása, aminek egyik

az intézkedésben váratlan halála megakadályozta, így a kozákok ügye ismét megoldatlan maradt, a slachta pedig nem ismerte fel a kérdés jelentőségét.³⁸

A kozákok – ezen belül is a lajstromozott kozákok – jelentőségét mutatja, hogy a 17. század első felére a Rzeczpospolita hadseregében meghatározó szerepre tettek szert.³⁹ A vizsgált korszakban folyamatosan változott a bejegyzett kozákok létszáma, jogaik és privilégiumaik kiterjedtsége a történelmi helyzet és az uralkodók érdeke szerint. Létszámuk 1654-ben⁴⁰ érte el a tetőpontot, de már az orosz cár fennhatósága alatt: a cár „Adománylevelében” 60 000 kozák lajstromba vételéről rendelkezett.⁴¹

Hajdú kiváltságolás

A tizenöt éves háború alatt a hajdúk száma jelentősen megnőtt, a társadalmi feszültség fokozódott. Elérni kívánt céljuk a katonaszabadság megszerzése, a jobbágyi függés minden elemének levétele volt, felemelkedésüket azonban a köznemesség meg akarta akadályozni.

alapja egy 12 000-es kozák sereg állandó zsoldban tartása. Erre vonatkozólag bővebben: Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség szerepe az 1646–48-as Oszmán Birodalom elleni koalíciós kísérletben. In: Uő. (szerk.): Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). *Acta Academiae Agriensis*, Nova Series, Tom. XXVI. Sectio Hungariae. Eger, 2001. 61–63.

³⁸ Polgár Tamás: Lengyelország... i. m. 39–40.

³⁹ Varga Beáta: Önállóság, autonómia vagy alávetettség – Az ukrán hetmanok csökkenő mozgástere 1654–1687 között. In: *Bölcsészmuhely 2008*. JATEPress, Szeged, 2009. 178. 1620-ban Cecora mellett a lengyel seregek a kozákok segítségével súlyos vereséget szenvedtek a töröktől. Ennek hatására a lajstromozottak számát is növelte az uralkodó, majd 1621-ben Hotyin mellett a lengyel haderő vereséget mért a török seregére, a 40 000 fős kozák sereg csatlakozásával. (Marton Gellért Ernő: Szabadhajdúk és „szabad” kozákok... i. m. 18.) Egyetlen meghatározó vereségüket a kozákok 1651-ben Beresteczkonál szenvedték el a lengyel–litván seregekkel szemben, amikor a tatárok magukra hagyták őket. Polgár Tamás: Lengyelország... i. m. 40.

⁴⁰ A regiszterkozákok létszáma 1654 előtt a következőképpen alakult: III. Zsigmond 1621-ben 3000-re, 1623-ban az elégedetlenség miatt 5000-re (Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 31.), az 1625-ös kurukovói egyezményben 6000 főre emelte a lajstromozottak létszámát, az 1649-es zborovói egyezményben – amellett, hogy a lajstromozott kozákok kikényszerítik az 1638-ban megcsonkított kiváltságaik visszaállítását is (Carl Bickford O'Brien: *Muscovy and the Ukraine. From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667*. University of California Press, Berkeley, 1963. 16.) – 40 000-re módosították a lajstromot, majd 50 000 főre egészítették ki a regisztert (Albert Seaton: *The Horsemen of the Steppes – The Story of the Cossacks*. London, 1985. 79.), azután az 1651-es Belaja Cerkov-i egyezményben 20 000-re csökkentették az iratos kozákok létszámát. (Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 41.) A kurukovói egyezményben állandó szálláshelyet jelöltek ki számukra, melyben közigazgatási egységük az ezred lett, alapul véve az egyébként is létező katonai igazgatási egységüket. Ehhez azt a kiegészítést is meg kell tennünk, hogy az ezredek belső közigazgatási szervezeti felépítése nem a központi hatalom apparátusának mintájára jött létre, hanem alulról kiindulva, az ezredek differenciálódásának hatására ment végbe. Varga Beáta: *Az orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667)*. JATEPress, Szeged, 2004. 90–92.

⁴¹ Carl Bickford O'Brien: *Muscovy and the Ukraine*... i. m. 23. A perejaszlavi egyezményről bővebben lásd.: 20–27. és Serhii Plokhly: *The Origin of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, New York, 2006. 246–249.

A hajdúkérdés rendezését a belső társadalmi viszonyok és a külpolitika alakulása egyaránt befolyásolták,⁴² tehát a hajdú kiváltságolás a társadalmi feszültségek feloldását is szolgálta volna.

A hajdúk privilegizálásának legismertebb mozzanata – a megnemesítés mellett – letelepítésük, földhöz juttatásuk.

Érdemes megnézni, kiken keresztül jutott el a letelepítés gondolata a gyakorlati megvalósításig. Először a törökök vetették fel ezt a lehetőséget a 16. században, mert sok gondjuk adódott a szabadhajdúkkal,⁴³ majd a 17. század elején Zemplén megye nemessége nyomán Mátyás főherceg⁴⁴ emelt szót a hajdúk letelepítése mellett. A letelepítést végül Bocskai István helyezte a realitások talajára, azt azonban mai napig sem tudni, hogy saját meggyőződéséből vagy valaki tanácsára kezdett hozzá a hajdúk letelepítéséhez, ahogyan azt sem, hogy a kozáktelepülések ismeretében adta-e ki kiváltságleveleit.⁴⁵ Ez utóbbi sem zárható ki, még akkor sem, ha kiváltságleveleit a székelyek példájára hivatkozva adta ki. Egy valami azonban okkal feltételezhető: Bocskai nem rendelkezett elegendő pénzzel a hajdúk zsoldjának kifizetéséhez, ezt ellensúlyozandó dönthetett a letelepítés mellett.⁴⁶

Bocskai fellépésével új szakasz kezdődött a szabadhajdúk történetében, mely a legfényesebb időszaka lett a hajdúknak. A Bocskai-felkelés idején a hajdúk voltak az elsők, akik fegyvert fogtak a Habsburg-hatalom ellen, felkelésük „a politikai és vallásszabadság (...) harcává fejlődött”.⁴⁷ Ennek indítéka azonban nemcsak a nemzeti öntudat volt, hanem Bocskai ajánlata a földszerzésre,⁴⁸ a fejedelem ugyanis előre alkut kötött a bihari hajdúkkal.⁴⁹ Nagy László szerint utópia, hogy a nemzeti öntudat és a protestáns hit védelme szólította volna Bocskai fegyverébe a hajdúkat, látszott ugyanis a török háborúk vége, valamint az, hogy a király a nemesekkel karöltve készül leszámolni a hatalmukra veszélyes hajdúkkal,⁵⁰ így társadalmi helyzetük rendezésére az egyetlen alternatívának Bocskai támogatása bizonyult számukra.⁵¹

A hajdúk szabadságát elsőként biztosító oklevelet az 1605. novemberi országgyűlést követően december 12-én adta ki Bocskai István Korponán. Ebben az olvasható, hogy az „országos karoknak és rendeknek közmegegyezésökkel és helybenhagyásukkal (...) vitézlő hajdú katonáinkat a paraszti és nem nemesi állapotból (...) a mi Magyar- és Erdélyországnunk igazi nemesi sorába (...) beírni határoztunk.” Ugyanebben az oklevélben olvasható, hogy az összeírt 9254 hajdúra vonatkozik, akiket mentessé tesz mindenfajta „polgári és paraszti szolgálatok” alól. A nekik adományozott földet és a hozzájuk tartozó privilégium

⁴² Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 152–153.

⁴³ Uo. 115.

⁴⁴ Mátyás főherceg a magyarországi ügyek intézője; 1605. augusztus 15-én kelt oklevelében szabad földet és a paraszti szolgáltatások alóli mentességet ígért azoknak, akik mellette fognak fegyvert. Uo. 116.

⁴⁵ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 34–40.

⁴⁶ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 117–118.

⁴⁷ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 43.

⁴⁸ Nagy László: A hajdúk Bocskai szabadságharcában. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. Debrecen, 1969. 14.

⁴⁹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 44.

⁵⁰ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 39–40.

⁵¹ A fejedelem mozgalmának befejeztével 10 000-nél több hajdú számára adott hajdúszabadságot. A Bocskai-kiváltságolás eredményeként 7, a későbbi fejedelmek nyomán 20 hajdúváros jött létre.

mokat pedig mindkét ágon örökletessé teszi utódaik számára. Kálló városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokokat, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid nevű területeket adományozta nekik.⁵²

Az 1606. szeptember 2-án kelt kassai kiváltságlevél Szoboszlóra telepít 700 lovas hajdút, a korponaival azonos kiváltságok mellett.⁵³ Mindezek a fejedelem saját birtokai voltak.⁵⁴ A köleséri⁵⁵ 300 hajdúval együtt összesen 10 254 hajdút tett nemessé Bocskai István.

A hajdúk nemesi kiváltságaikat azonban az országos nemesekétől eltérően csak kollektíven és meghatározott helyen élvezhették. Nem olvadtak be a megyei nemesség sorába, viszont földesúri hatalmat nem ismerve szabad parasztként élhettek és városi kiváltságukat kiépítve a maguk urai maradtak,⁵⁶ privilégiumaikért cserébe mindössze katonai szolgálattal tartoztak.

II. Mátyás több ízben is megerősítette a Bocskai-hajdúk kiváltságait: 1613-ban katonai szolgálatuk idejének és módjának pontos megjelölésével. Eszerint két hónapig ingyen, ezt követően pedig havi 3 forint 50 dénár zsoldért kötelesek az uralkodó mellett harcolni.

Mátyás a hajdúk jogainak védelmét a mindenkori magyarországi főkapitányra bízta, a megyei főkapitányok joghatóságát kiterjesztette rájuk, de csak a főkapitány ellenőrzése mellett gyakorolhatták.⁵⁷ Másrészt az 1618/II. tc. („A törökökkel husz évre megkötött béke megtartásáról és annak megerősítésére tartozó dolgok foganatosításáról”) „3. § (...) a felsőmagyarországi részekben a katona hajdúk lakásai (...) érintetlenül maradnak.”⁵⁸

Mindössze a Tisza-vidéki hajdúság letelepítése zárult le 1606 végén, a fejedelem halála a folyamatot megszakította, így a hajdúk békés életre való áttérése nem ment végbe teljesen. Bocskai halála abban az értelemben is fordulópont, hogy lezárult az a korszak, amikor a hajdúk egységes vezetés alatt harcoltak céljaik eléréseért.⁵⁹

A bécsi béke okmányába is belefoglalt hajdúszabadság és a béke többi vívmánya ellen a Habsburgok és a magyar nemesség intenzív harcot indított, a Bocskai-féle kiváltságaikat csak az 1607–1608-as felkelésük árán tudták biztosítani, azonban a kitűzött program módosult: csak azokat a településeket foglalták el, amelyek letelepedésük előtt is lakottak voltak. Varjast, Simát és Videt megtartották a hajdúk, de új településeket nem hoztak létre.⁶⁰

⁵² Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 9–16. (Az okleveleket a kötetben elfoglalt helyük szerinti oldalszám jelöli – MG)

⁵³ Uo. 16–19.

⁵⁴ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 117.

⁵⁵ A köleséri hajdúk kiváltságlevele 1606. március 14-én kelt. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. i. m. 49–53.

⁵⁶ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 116–117.

⁵⁷ Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. i. m. 31–32.

⁵⁸ Márkus Dezső: *Magyar törvénytar. 1526–1608. évi törvényczikkek*. Budapest, 1899. 127. (A törvénycikkek a kötetben elfoglalt helyük szerinti oldalszám jelöli – MG)

⁵⁹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 67.

⁶⁰ Bocskai halála után II. Mátyás Tokaj várát Thurzó Györgynek adta tartozékaival együtt, aki birtokaiban meghagyta a hajdúkat, de Vid pusztát elvette tőlük. 1616-ban Vid és Varjas puszták elnéptelenedtek, dorogi letelepülésre pedig rác katonák kértek engedélyt. (Rácz István: *Parasztok...* i. m. 122.) Thurzó végül 1616. július 4-én Dorogot a Dely Száva kapitánysága alatt álló rác hajdúknak adta, feltételként lovas katonai szolgálatot és évi 250 forint megfizetését szabta. (Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. i. m. 37–38.) Tulajdonképpen a dorogi rác hajdúk Thurzó magánhadseregének lettek tagjai, tehát magánföldesúri hajdúkká váltak, a Bocskai-féle kiváltságolásoknál mérsékel-

Bocskai a letelepítés és a kiváltságolás révén az ország akkori legértékesebb katonaelemét mentette meg a pusztulástól. A fejedelem tevékenysége nyomán egy új szabadparaszti réteg fejlődésének alapjai jöttek létre, nagy csapást mérve ezzel a feudalizmusra.⁶¹

A 17. században megjelent a hajdú kiváltságolás másik típusa, a magánföldesúri hajdú kiváltságolás. Ennek gyökerei a 16. századra nyúlnak vissza, világi és egyházi birtokosok a szolgálatukba fogadott hajdúkat letelepítették.

Kiváltságaik azonban szűkebbek voltak, mivel a föld nem lett tulajdonuk, kivétel Csákány és Körmeny kiváltságai.⁶² A földesúri jobbágyszolgáltatások alóli mentesség nem járt együtt a nemesítéssel. Ennek két oka volt: egyrészt nem állt a földesurak érdekében, hiszen a nemességet nyert hajdúk kikerültek volna az uraik joghatósága alól, a nemesek pedig éppen azon fáradoztak, hogy rendelkezési jogukat megtartsák hajdúik felett, másrészt ez túlhaladt joghatóságukon.

A kiváltságokkal ellátott magánföldesúri hajdúk tartásának végeredményben két oka figyelhető meg: az uralkodó osztály kénytelen volt meghátrálni, s a felszabadult jobbágyi elégedetlenséget eloszlatni, valamint az „örökös jobbágyság” terhei ellen lázadó parasztság ellen folyamatosan fegyverben levő hadsereg kellett, amelyhez már nem volt elégséges a familiárisokból verbuvált csapat; másrészt a hivatásos zsoldosok tartására nem volt pénz, az országos katonaillesítési kötelezettségnek pedig eleget tehetek a hajdúkatonák kiállításával is.⁶³

A hajdúk 1685-ben elveszítették az állami adók alóli mentességüket, amikor I. Lipót császár adófizetésre kötelezte a hajdúvárosokat: termény-, munka- és pénzszolgáltatásokat kellett teljesíteniük, katonai kötelezettségüket továbbra is fenntartotta, a katonatartás kötelezettségét is a hajdúkra testálva.⁶⁴ Az egyházi és földesúri adózás alól azonban továbbra is mentesültek.

Bár kiváltságaik jelentős csorbát szenvedtek azzal, hogy a nemesi kiváltságok egyik sarkalatos pontját, az adómentességet részben elveszítették, a kor társadalmi rendjében még mindig a jobbágyoknál magasabb szinten helyezkedtek el, s még mindig inkább kiváltságot, mintsem alávett osztálynak minősültek.⁶⁵

tebb szabadságokat kaptak. Végül a szabolcsi nagy hajdúvárosoknak – Nánás, Böszörmény, Szoboszló, Vámospércs, Polgár, Hadház, Dorog – 1632-re szilárdult meg hajdúszabadsága, aminek az alapjait Bocskai teremtette meg. Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a szabolcsi hét hajdúváros szélesebb körű privilégiumokkal rendelkezett, mint a bihari kis hajdúvárosok, hiszen a szabolcsiak a fejedelem által adományozott birtokokra telepedtek, míg a bihariak csak egyrészt voltak fejedelmi birtokok, másrészt pedig földesuraiktól vásárolták meg kiváltságaikat, és csak később kaptak fejedelmi kiváltságlevelet. (Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 122–125.)

⁶¹ Uo. 118–123.

⁶² Rácz István: *Hajdútelepítések és kiváltságolások. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. Debrecen, 1969. 49–50. Mindkét kiváltságlevél Batthány Ádám nevéhez kötődik, Csákányé 1646-os, Körmenyé 1650-es. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. i. m. 256–257.; 260–263.

⁶³ Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei...* i. m. 49.

⁶⁴ Ezt megelőzően azonban 1634-ben a húsz Bihar vármegyei ún. kis hajdúváros kiváltságai már csorbultak, amikor a vármegye fennhatósága alá kerültek, s évi 1 tallér fejenkénti adó megfizetésére kötelezték őket a katonai szolgálat mellett. Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békeség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke*. Debrecen, 2006. 153.

⁶⁵ Rácz István: *Parasztok...* i. m. 161.

Kozák kiváltságolás

Zsigmond Ágost, amikor 1572-ben első ízben kozákokat fogadott szolgálatába, a lajstromozott kozákokat különálló társadalmi osztályként ismerte el, és megkapták az önkormányzat jogát.⁶⁶

A kozákok önkormányzatisága egy-egy város esetében külön is nyert uralkodói megerősítést, például Belaja Cerkovot 1571-ben II. Zsigmond Ágost felmentette minden adófizetési kötelezettség alól, emellett vámmentesen folytathattak kereskedelmi tevékenységet, cserébe a vár karbantartását és a tatárok szemmel tartását kérte a király. Kiváltságait 1579-ig biztosította, amit Báthory István örök időkre meghosszabbított 1580-ban. De a város kiváltságai komoly csorbát szenvedtek a lengyel trón magyar birtokosának halála után. A városprivilegizálás természetesen nem egyedi eset, III. Zsigmond 1616-ban magdeburgi jogokat adományozott Krilovnak, majd 1622-ben ugyanezt tette Liszjankával is. Az adományozások célja ez utóbbi két esetben természetesen a forrongó kozákok lecsillapítása volt.⁶⁷

Az 1596-os szejmen a haza ellenségeinek nyilvánították a kozákokat, de a 17. század külpolitikai konfliktusai világossá tették, hogy erejüket lehetetlen nélkülözni a Rzeczpospolita védelmében. Emellett fontos megjegyezni, hogy a pánok gyengék voltak ahhoz, hogy megtörjék a kozákok erejét.

A kialakult konfliktus kezelésére két út kínálkozott: a lajstromozott kozákok felső limitjének eltörlése és a bejegyzettek megnevesítése; az önkormányzati jog megadása számukra és autonóm jogaik elismerése.

A kozákok 1615-ben belső autonómiát és a lengyel nemességgel azonos jogokat kértek, cserébe feltétlen lojalitást és engedelmességet ajánlottak III. Zsigmondnak. A király a megegyezés feltételül szabta, hogy a kozákság vesse alá magát a lengyel–litván állam törvényeinek és a határvédelmet a szomszédos államokkal való összetűzés nélkül lássák el. A tárgyalásoknak azonban véget vetett az a hír, hogy kozák csapatok Isztambul külvárosait fosztogatták.⁶⁸ Fordulópont következhetett volna a kozákság sorsában, ennek az incidensnek a következtében azonban nagy lehetőséget szalasztottak el a kozákok.

Az 1617. október 28-án megkötött olsanicei szerződés jelentősen megkurtította a kozák privilégiumokat. A lajstromozottak számát a király 1000 főben maximálta, a Zaporozsjei Szics élelem- és fegyverellátását a kijevei vajda ellenőrzése alá vonta, de létszámukat nem korlátozta. Kényszerűségből, de mindkét fél elfogadta a szerződést, amely nem lépett életbe, mivel a szejm nem ratifikálta. Így a „szabad kozákok legitimációs igényei kielégítetlenek maradtak”.⁶⁹

A 17. század első negyedéig a kozákok ügyének kezelése mindig az aktuális külpolitikai helyzettel függött össze. Változást az 1625-ös kurukovói egyezmény jelentett: a kozákok létszámát 6000 főre emelték, hat ezredre (polky),⁷⁰ ezeket további századokra (sotni)

⁶⁶ Rác István: *Parasztok...* i. m. 110–111.

⁶⁷ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban a XVI. század végén és a XVII. század első felében. *Egyetemes Történeti Tanulmányok XIII–XIV.* Debrecen, 1979–1980. 45–50.

⁶⁸ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* i. m. 113.

⁶⁹ Uo. 113–114.

⁷⁰ Kijev, Perejaszlav, Korszuny, Kanyev, Cserkasszi, Belaja Cerkov központtal

osztották. Katonai és civil feladataik ellátására kozák hivatalnokaikat maguk választhatták, kinevezésüket a király hagyta jóvá.⁷¹ A Zaporozsjei Szics *de facto* autonómiával rendelkezett, a regisztráltaktól pedig azt remélték, hogy a szicskozákokat kontrollálni tudják.⁷²

Gebei Sándor megállapítja, hogy a kurukovói szerződéssel a lengyel korona végérvényesen „társadalmi katasztrófa felé sodródott”, ugyanis a bővülő kozák regiszter a társadalmi rend stabilitását ásta alá. A lajstromozottak és az abból kizártak megosztottsága állandósította a belső konfliktust.⁷³

A „szabad” kozákok a nemesség elpusztításukra irányuló törekvése⁷⁴ ellen többször fellázadtak, mozgalmukhoz pedig a regisztráltak is csatlakoztak. 1638-ban végül a sorozatos lázadásokat és a lajstromozottak ezen felkelésekben való részvételét kihasználva a szejm kiadta a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” néven elhíresült rendeletet.⁷⁵

A rendelet hivatalosan a Zaporozsjei Hadra vonatkozott, valójában az egész kozákságot érintette. Korlátozták életterüket, ettől kezdve csak Cserkasszi, Korszuny és Kanyev területén élhettek. Elvesztették az önkormányzatiság és a szabad hetmanválasztás jogát, a lajstromon kívülieket jobbágyi sorba süllyesztették vissza, a regisztráltak számát pedig 6000 főre csökkentették.⁷⁶ Ettől kezdve a kozákokat a jobbágyoktól csak az különböztette meg, hogy az államnak nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak.⁷⁷

A szejmhatározat értelmében széleskörű önkormányzatát elvesztette a regisztráltakozákság, viszont nagyjából stabilnak mondható viszonyok alakultak ki az állam és a kozákság között. Valójában nem is a kozákság elnyomására irányult az Ordináció, hanem fokozottabb ellenőrzésüket szolgálta.⁷⁸ Az Ordináció hitelében azonban annyira kételkedtek, hogy 20 000 kozák a velük „egyvallású uralkodó”, az orosz cár védelme alá települt át.⁷⁹ A rendelet kiadását követő évtizedet a lengyel nemesség az „arany béke” időszakának nevezte, valójában azonban egész Ukrajna lázongott.⁸⁰

A következő stációt Bogdan Hmelnickij hetman mozgalma jelentette 1648–1654 között. Ebben az időszakban született meg a zborovói egyezmény, amelyben visszavonták az

⁷¹ A hivatalnokválasztás jogának megadása nem új keletű, hiszen azt már Báthory István (lengyel király 1576–1586) is megadta a regisztrált kozákok számára. Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 196.

⁷² Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 116–117.

⁷³ Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás...* i. m. 158.

⁷⁴ Az 1634-es poljanovói béke megkötése után a slachta a szejmen a kozákság megsemmisítését követelte.

⁷⁵ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* i. m. 118. Az Ordinációt magyar nyelven közli: Gebei Sándor: *Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban...* i. m. 59–61.

⁷⁶ „(...) mi örök időkre elveszjük jurisdikciójukat, minden kiváltságukat, jövedelmeiket és más javait, amelyet őseinknek nyújtott szolgáltatásokért kaptak adományként, most ettől megfosztatnak lázadásuk miatt. Elrendeljük, hogy azokat, akiket fortuna belli [hadi szerencse – MG] életben megőrzött, holopok legyenek. A lajstromozottakból csak 6000-et tart meg a Rzeczpospolita.” Gebei Sándor: *Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban...* i. m. 59.; Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 118.

⁷⁷ Varga Beáta: *A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság...* i. m. 39.

⁷⁸ Carsten Kumke: *Führer und Geführte...* i. m. 61.

⁷⁹ Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás...* i. m. 158–159.

⁸⁰ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* i. m. 119.

1638-as Ordinációt, a lajstromozottak számát 40 000-re emelték, s elismerték „Kozák-Ukrajna”⁸¹ autonómiáját.

Hmelnickij tárgyalásai eredményeként 1653. október 1-jén az orosz rendi gyűlés felhatalmazta Alexej Romanov (1645–1676) cárt, hogy a teljes Zaporozsjei Hadat védelme alá vegye⁸² és érdekükben a lengyel királlyal szemben kiálljon.

Hmelnickij azért fordult a cárhoz, mert egyedül tőle remélhette a kozákok követeléseinek teljesítését. Hűségükjükkért a hetman írásos garanciát kért a Zaporozsjei Had – amely egyben közigazgatási és katonai egység – számára.⁸³ Az 1654. március 27-én kelt cári adománylevél „a Had korábbi szabadságait és jogait”⁸⁴ erősítette meg, eszerint biztosította számukra a szabad hetmanválasztást, a kozák státusz mindkét ágon való örökölhetőségét. A kozákok létszámát 60 000 főben határozta meg, amelynek mindig teljesnek kellett lennie, emellett az önálló bíraskodás jogát is megtarthatták. Külpolitikájukról a cárt kötelesek voltak tájékoztatni, de a „Cár öfelsége parancsa nélkül a török szultánnal és lengyel királlyal kapcsolatot fenntartani tilos” volt, a cár ellenségeivel szemben közösen kellett harcolniuk, tehát kiváltságaikért cserébe katonai szolgálattal tartoztak az orosz cárnak.⁸⁵ A kozákok 1654 utáni helyzete kvázi-vazallusságnak tekinthető, a kozák jogrend változatlanágának hitében fogadtak hűséget a cárnak.⁸⁶

Ebben az időszakban a kozákság, amely a nemességet helyettesítette, egyértelműen kiváltságolt csoportnak tekintendő.

Összegzés

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a királyi hajdúk és a regiszterkozákok társadalmi helyzetüket tekintve több hasonlóságot mutatnak,⁸⁷ ugyanis privilégiumaik megkülönböztetett helyet biztosítottak számukra társadalmiukban,⁸⁸ bár anyagi helyzetük alig volt jobb a parasztokénál. Az államhatalomnak nem állt érdekében, hogy anyagi megbecsülésüket növelje, hiszen idegen hatalomként uralkodott a magyar és ukrán népesség felett. A Habsburgok a magyar rendekkel, a lengyel–litván uralkodók pedig hazájuk nemességével folyamatos küzdelmet folytattak hatalmuk megtartása és növelése érdekében. Ebben a küzdelemben mindkét uralkodó igyekezett felhasználni hajdúit, illetve kozákjai erejét nemességükkel szemben. A lengyel „nemesi köztársaságban” ez különösen igaz volt, hiszen más ütőképes haderő nem állt az uralkodó rendelkezésére, a Habsburgok viszont rendelkeztek

⁸¹ Az autonóm jogkörrel rendelkező kijevi, braclavi, csernyigovi vajdaság területe értendő alatta.

⁸² „Minden Oroszország cájra, hatalmas uralkodója, Alexej Mihajlovics Nagyfejedelem Bogdan Hmelnickij hetmant és az egész Zaporozsjei Hadat városaival, földjeivel együtt, magas uralkodói keze alá vételét megengedte.” A határozat idézett részét magyar nyelven közli: Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. *Századok*, 119. évf. (1985) 97. A határozatot oroszul teljes terjedelemben lásd: *Vosszjoegyinyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah*. III. k. Moszkva, 1953. 413.

⁸³ Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás... i. m. 159.

⁸⁴ Cári adománylevél a Zaporozsjei Hadnak. 1654. március. 27. Uo. 159–161.

⁸⁵ Uo. 160.

⁸⁶ Uo. 161.

⁸⁷ Nagy László: *Hajdúvitézek*... i. m. 20.

⁸⁸ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 26.

más jellegű – reguláris – hadsereggel. A nemesség felismerte azt, milyen veszélyek rejlenek saját helyzetére, hatalmára nézve a hajdúságban és a kozákságban. A főnemesség számos olyan törvényt kényszerített ki uralkodójuknál mindkét országban, melyek a hajdúk, illetve kozákok megsemmisítését vagy korlátozását szolgálták.

Fentebb említésre került, hogy a hajdúk magukat „vitélő rendnek”, a nemességhez tartozónak tekintették. Ezzel párhuzamba állítható, hogy Alfred N. Rambaud a 19. század végén a kozákokat életformájuk és strukturájuk alapján a középkori lovagrendekhez hasonlította.⁸⁹ Az ukrán kozákság a központi hatalom legmegbízhatóbb, legerősebb tartópillérének számított a vizsgált időszakban,⁹⁰ a hajdúk pedig Bocskai és az erdélyi fejedelmek rendíthetetlen támaszai voltak.

A nemesek mind a lengyel–litván államban, mind a Habsburg Birodalomban a kozákok és hajdúk létszámának csökkentésére törekedtek, ami tetten érhető a lajstromozott kozákok és iratos hajdúk esetében egyaránt. Magyarországon a király szándéka sokkal erősebbnek bizonyult ebben a tekintetben, a Rzeczpospolitában viszont a nemesség nyomása markánsabbnak mondható.

A királyi hajdúk száma korszakunkban 4000 és 6000 között mozgott, legalacsonyabb számuk pedig alig 2000 volt. A kozákoknál ennél érdekesebben alakult a királyi szolgálatban állók száma. A 17. század első felében az uralkodó zsoldos-állománya békeidőben 4000 fő⁹¹ körül mozgott, azonban a regiszterkozákok száma a 300 és a 60 000 között ingadozott, ehhez hozzá kell tenni, hogy számuk 3000 és 8000 között volt általában.

Fontos kiemelni azt is, hogy bár kiegészítő hadként, segédcsoportként szolgáltak, mégis a legütőképesebb katonaeleme volt országa seregének a hajdúkatona és a kozák katona egyaránt. Szolgálati helyük és feladatuk is lényegében megegyezett, mindkettő a végvárakban szolgált, feladata pedig a török–tatár elleni védekezés és adott esetben támadás volt. Mindezek mellett azt is meg kell említeni, hogy a hajdúk – a kozákokhoz hasonlóan – egyfajta sajátos katonai demokráciában éltek, igazgatásuk alapját a katonai egységek szolgáltatták, élükön pedig a különböző szinteken tisztjeik álltak.⁹² A hajdúk esetében ezredközigazgatásról nem érdemes elsősorban beszélni, mivel a Bocskai-telepítéseket kivéve lényegesen szétszórtabban éltek iratos kozák társaiknál.

A két csoport célja azonosnak tekinthető: a jobbágyi terhek levétele, a katonaszabadság megszerzése. Országaik nemességének hozzájuk való viszonyulása is az azonosságok közé sorolható, hiszen a bajban segítségül hívták a hajdúkat és kozákokat, egyéb körülmények között elpusztításukra, kiváltságaik eltörlésére törekedtek.

Lényeges különbség azonban a földre ültetés kérdése, az ugyanis a kozákok privilégiumait rögzítő iratokban – szemben a hajdúkéival – nem szerepel.

A nemesi státusz megszerzése sarokpontja volt a hajdúk és kozákok törekvéseinek. Ebben a hajdúk messzebbre jutottak: kiváltságleveleik biztosították számukra a kollektív nemesség jogát, ami azt jelentette, hogy nem személyenként, hanem együttesen gyakorolhatták kiváltságaikat. A kozákok a pánok ellenállása miatt a kollektív nemességet nem tudták megszerezni, tehát kiváltságaikat nem tudták erre a szintre helyezni.

⁸⁹ „Olyan harczoló szerzetes-félék voltak, egy katonáskodó egyház.” Alfred Nicolaus Rambaud: *Oroszország története: eredetétől kezdve 1884-ig*. I. k. Budapest, 1890. 360.

⁹⁰ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 26.

⁹¹ Gebei Sándor: *Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban...* i. m. 45.

⁹² Balogh István: *Hajdúság*. i. m. 21.

A hajdúk és kozákok privilégiumaikat többé-kevésbé megőrizték a 17. század végéig, kiváltságolt helyzetük hozzájárult országuk társadalmának további differenciálódásához. Mind a hajdúk, mind pedig a kozákok a 16–17. században a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán⁹³ – az aktuális helyzet függvényében csoportjaik hol az egyik, hol a másik réteghez álltak közelebb –, az iratosak személyükben szabadok voltak, viszont helyzetük minden időben az aktuálpolitika alakulásától függött.⁹⁴

E sajátos „vitélő rendek” összehasonlítása jelen állapotában a kutatás első szakaszát jelenti, melynek célja az összehasonlítás alapjainak letétele, bizonyítva egyszersmind a téma létjogosultságát.

⁹³ Varga Beáta: A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság... i. m. 46.

⁹⁴ Varga Beáta: Az ukrainai kozákság átalakulása nemességgé (1648–1835). In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 228.